

дає підстави вважати їх доброякісними документами. Звичайно, у неї чимало застарілого матеріалу. Адже це цілком зрозуміло, бо із часу їх написання пройшло майже 80 років. Разом з тим. Завдяки введенню в них першоджерел, як зазначає І. Верба, чимала частка студій суспільствознавця і до сьогодні зберігає свою актуальність, бо зроблена була на найвищому рівні тогочасних знань, із ґрунтовною і доскональною проробкою історіографічних питань. Без сумніву, масштаб і талант Штепи розумів і сам Михайло Сергійович, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на високе і почесне звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України [2, с. 136]. Це тим більше вражало, що Штепа працював у когорті не менш іменитих учених, які такого рангу не удостоїлися (О. Покровський, М. Ткаченко, М. Петровський, С. Гаєвський). Щоправда, при цьому важко знехтувати і таким моментом. К. Штепа працював безкоштовно на кафедрі у М. Грушевського, отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію для нього. А втім, окремі теперішні дослідники дотримуються іншої думки. Так, О. Юркова зазначає, що вже 18 травня 1928 р. керуючий осередок, заслухавши біографію професора Ніжинського ІНО, доктора історії європейської культури Костя Штепи, ухвалив просити Укрнауку затвердити його у складі кафедри після К. Копержинського і Ф. Колесси та визначити платню [4, с. 105]. Якби там не було, але Кость Тодосьович активно працював у Михайла Сергійовича. Це засвідчив хоча б перелік його доповідей, які він упродовж одного 1928 р. виголосив на засіданнях Науково-дослідної кафедри історії України. Це, зокрема, "Богомилські книги і легенди" проф. Іванова", "Ветхозаветная библейская сказания въ карпато-русской церковно-учительской обработке XVII в." Ю. Яворского", "До українських легенд про сотворення чоловіка", "О.І. Покровський – його життя й діяльність", "Переслідування відьом в старій Україні", "Уваги з приводу нового видання книги К. Beth'a "Religion Magic", "Християнство в свете этнографии" Богораза-Тана".

Торкаючись близьких взаємин К. Штепи і М. Грушевського хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо носив персональний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича, Кость Тодосьович улаш-

тував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д. Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в рідному Ленінграді. Небога акад. С. Єфремова Наталя Павлушкова, яка звідала весь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штепа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи ці обставини, НКО УСРР включив його після трагічної смерті мистецтвознавця Д. Щербаківського в комісію з неофіційної перевірки цілого Історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М. Грушевського на акад. С. Єфремова та А. Кримського. Усе ж, зрештою, досить прихильне ставлення метра українських істориків до нижинського професора не завадило деяким кафедрам М. Грушевського, зокрема, його секретарю С. Глушку та іншим стримано і з підозрою ставитися до К. Штепи у зв'язку з його співпрацею з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів і реноме, принаймні, у розмовах, як історика партійного напрямку [6, с. 7]. Однак, згодом, зв'язки з Грушевським довелося дещо згнурнути. Можливо, останньою його науковою працею в Історичній секції ВУАН стала стаття для проєктованого номера "Первісного громадянства" з приводу оцінки теорії Е. Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р., бо вже в наступному році почався масивний розгром Історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набирав обертів.

Отже, співпраця двох відомих дослідників Михайла Грушевського і Костя Штепи збагатила українську історичну науку 1920-х рр.

1. Архівно-кримінальна справа С. Глушка // ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 47004. 2. Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. – 1996. – № 5. 3. Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928. 4. Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3, спр. 170, № 21. 5. Центральний державний історичний архів (далі: ЦДА) України в м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 845. 6. Штепа К. До українських народних переказів про сотворення першої людини // Юв. зб. на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. II. 7. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.

Надійшла до редколегії 09.02.06

В. Ситник, канд. іст. наук

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН М. МІХНОВСЬКОГО З М. ГРУШЕВСЬКИМ

Розглянуто взаємини М. Міхновського з М. Грушевським під час української національно-визвольної боротьби кінця XIX – початку XX ст.

The mutual relations of M. Mihnovsky with M. Grushevsky are examined during the Ukrainian national liberation struggle in the ending of XIX – the beginning of XX century.

Взаємини двох видатних діячів українського національно-визвольного руху – М. Грушевського та М. Міхновського відображали складну і неоднозначну палітру взаємодії політичних сил, які визначали історичну долю українського народу наприкінці XIX – початку XX ст.

М. Грушевський у своїх "Споминах", написаних невдовзі після смерті М. Міхновського, дає різко негативну оцінку не лише його громадсько-політичній діяльності та ідейним уподобанням, а й особистісним рисам характеру [2; 3]. Державотворчі зусилля М. Міхновського та його соратників після Лютневої революції 1917 р. М. Грушевський називає "крикливою" організаційною роботою "фашистського напрямку", яка лише заважала конструктивній діяльності Української Центральної Ради (УЦР), дуже "непокоїла" "ліве крило Ц. ради". М. Міхновського він характеризує як амбітного неврастєніка "із сильним нахилом до авантюризму, інтриги і дема-

гогії", неперебірливим у засобах, нетактовним, непередбачуваним і брутальним у своїх вчинках.

Таке ставлення до М. Міхновського й очолюваної ним самостійницької течії зумовлювалося кількома причинами: 1) намаганням М. Грушевського, напередодні свого примирення з Радянською владою рішуче відмежуватися від її явних ворогів – самостійників, заявити про свої стабільно ліві політичні орієнтації; 2) бажанням виправдатися перед історією за провал державницької діяльності очолюваної ним УЦР; 3) надмірною амбіційністю, марнославством М. Грушевського, який, за свідченням Є. Чикаленка, намагався піднести себе над рештою українського політикуму, свідомо принижуючи діячів українського національного руху, особливо тих, які були його політичними опонентами [23, с. 152–153].

Знайомство М. Міхновського з М. Грушевським відбулося ще у 1890-х рр. Сам М. Грушевський згадував, що познайомився з М. Міхновським тоді, коли останній

© В. Ситник, 2007

був студентом-правником [2, с. 109]. М. Міхновський навчався на юридичному факультеті Київського університету ім. Св. Володимира у 1891–1895 рр. Таким чином, найімовірніше, що знайомство відбулося саме в Києві у 1891–1894 рр., хоча можна й припустити, що й у Львові, куди М. Грушевський переїхав у 1894 р. У 1897 р. М. Міхновський з Києва пише два листи М. Грушевському. Перший з них датований 6/18 березня 1897 р. У ньому йшлося про умови продажу книг у Російській імперії, про якусь 30-відсоткову поступку та інші організаційні деталі, а також писалося, що "...закордонних відносин... не було доси" [21, арк. 1–2]. Другий, датований 10 жовтнем 1897 р. – цілком особистого характеру. Після цього у грудні 1897 р. та березні 1898 р. М. Міхновський їздив до Львова як кур'єр ВУЗО ("Молодої України"), де зустрічався з представниками українських громадсько-політичних кіл Галичини: М. Павликом, І. Франком, О. Маковеєм, М. Грушевським та ін. Очевидно, зв'язки з М. Грушевським надихнули М. Міхновського до написання разом з Б. Грінченком "Відозви до Українців у справі засновання українського університету". На цю думку настановлюють такі слова М. Грушевського: "...се був час, коли вперше поставлений був – мною-таки – постулат українського університету у Львові..." [2, с. 109].

У часи політичної реакції царизму, а саме 10 грудня 1909 р. М. Міхновський пише листа М. Грушевському, якого величає "вельмишановним професором". Він повідомляє його, що у Харкові виникла ідея видати російськомовний збірник "думок" видатних учених і громадських діячів з приводу заборони викладати українською мовою у школах. Такий збірник планувалося друкувати за зразком виданого депутатом до австрійського парламенту В. Яворським під назвою "Українська справа в Європейському освітленні". "Призвів нас до сього, – пояснює М. Міхновський причину виникнення такої ідеї, – тяжкий стан проєкта про шкільну мову українську в Думі Державній, а саме: шкільна підкомісія більшістю шести проти 2, визнавши право поляків, татар тощо на рідну мову по школах, рішуче висловилося за те, що мова українська та білоруська се таж російська мова, а через те не треба української та білоруської школи" [21, арк. 3–3 зв.].

Виданням такого збірника організатори прагнули вплинути на Державну Думу; вони, як писав М. Міхновський, розробили навіть план діяльності у цьому напрямі, де цей захід мав бути лише одним із засобів впливу. М. Міхновський просить М. Грушевського взяти участь у підготовці збірника: стисло (обсягом до 20 рядків) висловити свою авторитетну думку. "Се щось-ніби інтерв'ю", – пояснював М. Міхновський. Він пише, що збірник "...матиме велику вагу для нашої справи, бо ми розішлемо його всім членам думи та всім редакціям усіх періодичних видань". Планувалося також у збірнику подати не лише думки окремих учених та діячів, а й позиції з цього питання Академії Наук, університетів – Київського, Харківського та ін. Тон збірника мав бути "...лагідний, не бойовий, але спокійний, об'єктивно-вчений". І М. Міхновський звертається до М. Грушевського: "...коли намір наш Вам симпатичний і тішиться Вашим спочуттям, просимо надіслати Вашу гадку не пізніше 15–20 сього місяця, бо друкувати маємо у Петербурзі, а се завдасть багато клопоту" [21, арк. 3–3 зв.]. Реакція М. Грушевського на цю ініціативу залишилася невідомою.

Перу М. Міхновського належить також стаття в часописі "Сніп", присвячена М. Грушевському, під рубрикою "Галерея наших сучасних діячів". Оцінюючи заслуги М. Грушевського перед українством, автор писав: "Де б вороги не напали на українство – у Києві чи у Львові, усю-

ди вони дістануть одсіч з руки М. Грушевського. Закований у залізо великої ерудиції, маючи в руці наукове оружжя, – відбиває сей невтомний борець усі ворожі напади" [20, с. 2]. Останнє є черговим свідченням глибокої поваги М. Міхновського до видатного українського вченого.

Лютнева революція 1917 р. мало що змінила в політичній палітрі українського суспільства. Більшість українських політичних сил були автономістами-федералістами і сприйняли крах самодержавства як початок здійснення своїх мрій, сподіваючись, що демократична російська влада задовольнить нарешті їхні домагання. Натомість самостійники, які були в меншості, зрозуміли, що історія надала шанс Україні здобути державну незалежність і що здійснити це можна лише силою, скориставшись дестабілізацією, яку внесла революція в російське суспільство. Такою силою могла бути тільки добре організована національна українська армія, тому саме на цій ділянці роботи зосереджує насамперед свої зусилля М. Міхновський.

Уже у березні 1917 р. з ініціативи самостійників і, насамперед М. Міхновського, здійснюється низка підготовчих заходів з організації національних військових формувань. Як зазначає Г. Савченко, 19 березня 1917 р. (тут і далі дати подано за новим стилем) ініціативна група під орудою М. Міхновського першою організувала "Підготовче українське військове віче", на якому було створено комітет для проведення 22 березня наради "з організації і сформуванню українського легіону" [19, с. 30].

29 березня М. Міхновський ініціює скликання наради українців, які несли військову службу в Київському гарнізоні. Нарада ухвалила резолюцію про необхідність негайно розпочати створення національних військових формувань. Було прийнято важливе рішення про відкриття в Києві Військового Клубу, на який було покладено ідеологічну роботу з організації національно-патріотичного руху у військах. Це була дуже відповідальна ділянка роботи, оскільки від рівня і спрямування агітаційного впливу на війська великою мірою залежала їх конкретна політична орієнтація і відповідні дії.

М. Міхновському, який очолив Клуб ім. гетьмана П. Полуботка, було доручено розробити його Статут, що він і виконав невдовзі. Статут було опубліковано 12 квітня в "Новій Раді"; львівське "Діло" передрукувало його 6 травня 1917 р. [4].

Ще до його опублікування 7 квітня 1917 р. відбулися вибори членів Ради Клубу ім. П. Полуботка. На заклик його активу кожна військова частина повинна була прислати своїх виборців – одного від 50-ти осіб. Подаючи газетне оголошення, організатори навіть вжили символічне звернення до українців-військових: "Козаки!!!", поновлюючи цим історичну пам'ять української військової традиції [14, с. 4]. А вже 12 квітня новообрана Рада скликала збори рекомендаційних комітетів Клубу ім. П. Полуботка [15, с. 3].

Українському військовому будівництву чинила опір російська влада, яка вбачала в ньому загрозу послаблення своєї армії та децентралізації Російської держави. УЦР, у якій ключові позиції займали автономісти на чолі з М. Грушевським, на початку революції також не сприяла українському військотоворчому процесу. Невеличка група самостійників не мала жодної змоги справляти істотний вплив на політику цього вищого керівного органу тогочасної України. Ставлення М. Грушевського до М. Міхновського ставало дедалі негативнішим.

Енергійні заходи самостійників наприкінці березня – на початку квітня 1917 р. викликали активний військотоворчий процес в Україні. У Києві було зроблено успішну спробу організувати перший український полк ім. Б. Хмельницького. Під впливом самостійників солда-

ти, незважаючи на опір властей, домагалися визнання першого українського полку як окремої військової частини і відправки їх на фронт саме в такому статусі. Відверто проросійська Об'єднана Рада Солдатських і Робітничих депутатів Києва 29 квітня майже одностайно ухвалила постанову про недопустимість організації українських військових частин і запропонувала розформувати полк. УЦР виявила свою національну безхарактерність, як підкреслює Р. Млиновецький, "почала мало не двічі на день присилати своїх агітаторів, які пропагували і конечність "обороняти революцію від німецьких багнетів", і згоду з московською демократією і "принагідно" займалася "усвідомлюванням" у соціалістичному дусі" [12, с. 131]. УЦР прагнула водночас і здобути авторитет в армії й уникнути непорозуміння у військових питаннях з російською владою. У своїй постанові УЦР "відхрестилася" від участі в організації полку і запропонувала російському командуванню визнати його як виняток, аби не спровокувати "непорядки". У резолюції Центральної Ради, поданій 29 квітня 1917 р. на засіданні Об'єднаної Ради Солдатських і Робітничих депутатів Києва однозначно зазначалося, що УЦР вимогу реорганізації діючої армії щодо комплектування її українськими військовими частинами не підтримує [1, с. 2].

М. Міхновський також виступив із заявою на засіданні Київської Ради 29 квітня. Він доводив необхідність створення українських збройних формувань як запоруки високого бойового духу та військової дисципліни і наголошував на тому, що "Стихийності не буде, бо ми беремось планомірно й поступово організувати українську армію" [1, с. 2]. Резолюція Клубу ім. П. Полуботка, проголошена на цьому засіданні, передбачала не лише створення у Києві українського полку, включення його у спеціально створену українську дивізію, а й клопотання перед вищим командуванням про планомірне формування бойових частин за національним принципом [1, с. 2].

5 червня 1917 р. театральна трупа М. Садовського поставила спектакль на користь першого українського полку ім. Б. Хмельницького і Клубу ім. П. Полуботка. По закінченні спектаклю представники Клубу дякували артистам за підтримку української військової справи. З промовою виступив М. Міхновський, який "вияснив значення під теперішній час нашої військової справи і виголосив "Славу" вільній Україні". За свідченням "Нової Ради": "Артисти й весь театр зустріли промову гучними оплесками і тричі проспівано було український гімн "Ще не вмерла Україна" [13, с. 4].

Тим часом УЦР дедалі більше посилювала тиск на самостійників, намагаючись повністю блокувати їх діяльність. Показовою в цьому відношенні є заява М. Грушевського ще на одному з квітневих об'єднаних засідань київських виконавчих комітетів та Центральної Ради. Коли начальник київської міліції А. Лепарський запитав професора, чи існує в Україні політична течія і якщо існує, то наскільки вона сильна, яка свої наміри висловлювала б формулюванням – "Україна для українців" пролунала відповідь: "Така течія існує, але вона дуже слабка. Вона зустрічає найрішучішу опозицію з боку організованої більшості свідомих українців. Проти такої течії ми виступатимемо найкатегоричнішим чином" [7, с. 2]. Подальші події розвивалися в такому напрямі. Уже грандіозна маніфестація і народне віче на Софійському майдані 1 квітня 1917 р. проходили майже виключно під егідою автономістів. Незважаючи на те, що М. Міхновський виступив на віче з палкою промовою, резолюція віче повністю відображала позицію М. Грушевського. Те ж саме спостерігалось і на Українському педагогічному з'їзді 18 квітня, і на численних зібраннях і з'їздах, які передували як Українському Національному Конгресу, так і Першому Українському військовому з'їздові.

До складу новоствореної 21 квітня УЦР потрапило менше десяти політичних діячів самостійницького спрямування. Зважаючи на те, що усіх членів УЦР було 115, не складно уявити рівень впливу самостійників на політику цього керівного органу. Один з активних учасників тих подій, член УЦР від Кубані С. Єрастов констатував, що "...Міх[новський] не пристосовувався до Великої Революції в її широкім розмасі. Він був генерал без армії. В Цент[ральній] Раді його не проводив ніхто. І якість став збоку, одиницею. Але діяльна натура не мирилася з спокоєм в такий рухливий час" [22, арк. 11 зв.]. Політичні опоненти М. Міхновського чинили шалений опір його ініціативам та ініціативам інших самостійників як у стінах Центральної Ради, так і поза її межами. М. Грушевський у своїх "Спогадах" характеризував, наприклад, публічні виступи М. Міхновського як такі, від яких віяв "реакційно-аристократичний дух", що змусило "... наших товаришів із Ц. Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц. Ради" [2, с. 111]. Таке блокування діяльності самостійників гальмувало державотворчі процеси в тогочасній Україні, негативно впливаючи на утвердження її державних інституцій.

Переломним моментом у боротьбі автономістів і самостійників у питанні військового будівництва можна вважати І Український військовий з'їзд, який відкрився 18 травня 1917 р. Ініціювали його скликання самостійники, проте ініціативу перехопили М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та їхні однодумці. Щоправда, їм не вдалося провести кандидатуру С. Петлюри на Голову з'їзду, однак і кандидатуру М. Міхновського вони не пропустили. Замість Голови було обрано Президію з'їзду у складі М. Міхновського, В. Винниченка, С. Петлюри, Є. Письменного. Усі троє – політичні противники М. Міхновського. До складу Президії увійшли також командир богданівського полку Ю. Капкан і М. Грушевський, який відкривав з'їзд.

С. Петлюра та В. Винниченко, які були членами УСДРП, намагалися спрямувати роботу з'їзду в русло, ідеологічно вигідне для цієї партії, а тому діяли досить грубо та упереджено і, за словами М. Грушевського, у цьому відношенні "перегинали палицю" [2, с. 134].

М. Міхновський виступив на з'їзді з полум'яною промовою, у якій доводив, що нації поневоленій необхідно насамперед розв'язати національне питання, а вже після цього з'явиться можливість вирішення питання соціального. При цьому підмінювати національні проблеми соціальними або навпаки, на думку промовця, це лише "затемняти справу" [11, с. 157].

Як приклад високої національної самосвідомості М. Міхновський називає європейські нації (німців та французів), різні верстви яких в умовах війни консолидовані в єдиний кулак, незважаючи навіть на подекуди соціальну полярність їхніх інтересів. До останнього автор промови і закликає сучасне йому українство, одночасно переконуючи аудиторію І Військового з'їзду в тому, що "народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити. Невблаганний біологічний закон за існування не знає жалю до слабих. Тільки сильні народи можуть жити. Це право жити мусимо ми завоювати, бо ніхто не принесе нам його в дарунок. І насамперед, мусимо перемогти і подужати в собі самих той "дух раба", що вціплявся нашому народові століттями чужого панування над нами" [11, с. 158].

Ця проста істина, здавалося, мусила б бути врахованою тодішньою політичною українською елітою, як і аудиторією з'їзду, проте заклик М. Міхновського завоювати "право жити" потонував у соціальній демагогії його політичних опонентів.

Післявоєнний мир, на думку М. Міхновського, мав бути підписаний без анексії і контрибуцій. Основою міжна-

родного життя в нових історичних умовах стане самовизначення націй; держави будуть мононаціональними. Виступ закінчувався висловлюванням сподівання, що Україна вийде з війни вільною та об'єднаною в єдине ціле одиницею міжнародної спільноти й український народ, зрештою, стане господарем на своїй землі. Після виступу М. Міхновський передав з'їзду власну резолюцію, у якій, виходячи із "14 пунктів" В. Вільсона, наполягав на проголошенні самостійності України [5, с. 1].

Така позиція М. Міхновського була несумісна з поглядами соціалістичної частини учасників з'їзду. Намагання М. Міхновського та його однодумців спрямувати роботу з'їзду в самостійницьке русло було фактично нейтралізовано. М. Міхновський увійшов до складу обраного з'їздом Українського військового генерального комітету. Однак переважно більшість його членів склали автономісти. Задум самостійників за допомогою з'їзду розпочати загальноукраїнський процес створення постійної армії провалився. Та М. Міхновський і його однодумці продовжували активно відстоювати й упродовжувати в життя ідеї самостійництва.

28 травня – 2 червня 1917 р. у Києві проходив I Всеукраїнський селянський з'їзд. М. Міхновський виступив на ньому з привітанням як Голова Клубу ім. П. Полуботка. Самостійники виступили на з'їзді з пропозицією негайно перейти до рішучих дій у розбудові української державності. Їх програма державотворення була оприлюднена О. Степаненком у вигляді запропонованої з'їзду резолюції. У ній пропонувалося негайно відкликати селянських депутатів з Петрограда; проголосити Україну суверенною республікою; доповнити УЦР селянською радою, оголосити її тимчасовим урядом; скликати установчі збори, які оберуть сейм; національні багатства визнати власністю українського народу; всі прибутки і податки підпорядкувати УЦР; завершити формування українського війська; українській республіці повноправним суб'єктом вступити у міжнародні зносини та ін. [16, с. 3].

Однак і цей з'їзд автономістам вдалося спрямувати у бажане для них русло. Голосуванням делегати з'їзду відкинули пропозицію самостійників проголосити незалежність України, підтримавши автономістську політику Центральної Ради. Така ж по суті ситуація склалася і на II-му військовому з'їзді, який розпочав свою роботу 18 червня 1917 р. З'їзд пройшов під гаслом ізоляції самостійників як "сепаратистів", "шовіністів", "ворогів загальноросійської демократії".

Делегати, що представляли переважно соціалістичні партії, зуміли заблокувати самостійників, які у своїх виступах розкривали антиукраїнську політику Тимчасового уряду, попереджали про подальше нарощування тиску на Україну і пропонували радикально підійти до розв'язання українського питання. "Пора кинути просити, – говорив промовець-самостійник, – треба брати те, для чого ми сюди приїхали. Нехай генеральний Комітет опублікує Маніфест до українського народу з проголошенням "самостійної" України". Вигуки з залу "Геть!", "Досить!", "Не треба!" не дозволили йому закінчити промову [18, с. 3].

В. Винниченко у своєму інтерв'ю "Останнім новостям" про хід військового з'їзду принципово відмежувався від самостійників, назвавши їх "купкою шовіністів", які "тут у Києві здебільшого є українськими імперіалістами і монархістами" [17, с. 3]. Тут В. Винниченко висловив, власне, загальну лінію ставлення керівництва УЦР до самостійницького руху, яка проводилася із самого початку існування Ради. У своїх "Споминах" М. Грушевський писав, що вже у квітні, напередодні ще першого військового з'їзду, УЦР планувала утворити у своєму складі військову комісію з тим, щоб забрати військову справу у

свої руки, відібравши її від полуботківців, оскільки на той час "Міхновський і К⁰ ще не здали своїх позицій". На майбутньому з'їзді мало вирішитися питання, писав М. Грушевський, "...чи Ц. Рада, чи полуботківщина" [2, с. 127]. І у цьому напрямі УЦР вдалося зробити черговий успішний крок: було переобрано УГВК, внаслідок чого М. Міхновський не потрапив до його складу [8, с. 2].

Згодом, даючи характеристику тодішніх українських національних сил та діяльності УЦР, І. Мазепа писав: "Загальна кволість українських національних сил в однаковій мірі виявлялася як в українських масах, так і в українському проводі. Найбільшою хибю провідників Центральної Ради було те, що при всіх своїх щиро патріотичних почуваннях вони все-таки не мали ясного плану і твердої волі. Центральна Рада майже весь час плелася слідом за революційними подіями" [10, с. 31].

Переконавшись, що намагання схилити УЦР до активної діяльності щодо розбудови самостійної української держави є марними, М. Міхновський намагається "йти в банк". У нього та його однодумців визріває план поставити УЦР перед фактом державної самостійності України. Суть цього плану зводилася до того, щоб, спираючись на Полуботківський полк, проголосити незалежність України і примусити УЦР перейти на самостійницькі позиції.

Полуботківці досить оперативно опанували ключовими державними установами Києва, а тому можна цілком погодитися із сучасними дослідниками, які вважають, що "...полуботківці фактично взяли під повний контроль місто" [9, с. 69]. Вони очікували на підтримку своїх дій з боку УЦР, якій повністю довіряли і фактично для зміцнення її позицій здійснювали цю операцію. Проте Центральна Рада всупереч назрілій об'єктивній потребі таких заходів для захисту національних інтересів поставилася до полуботківців відверто вороже. Вона доклала неабияких зусиль, щоб придушити виступ М. Міхновського було негайно відправлено на Румунський фронт, звідки він повернувся лише після жовтнево-го більшовицького перевороту.

Після висилки М. Міхновського УЦР відіслала на фронт полк полуботківців, а слідом за ним і богданівців. Київ було фактично очищено від національно-свідомих військових формувань.

Усунувши М. Міхновського з політичної арени України за доби УЦР, М. Грушевський і сам невдовзі був відсторонений від активної політичної діяльності. Уже восени 1918 р. Л. Жебуньов писав у листі до Є. Чикаленка: "Чому не написали про Грушевського? Що з ним? От людина, втратила усього свого такого великого престижу і певно вже й не поверне в колишній мірі. На провінції ніхто й не згадує про нього, або згадують з злобою чи з посміхом" [6, арк. 45].

Внутрішньополітичне непорозуміння і протистояння в середовищі тогочасної української еліти призвело зрештою до фатальних наслідків: Україна втратила державність, а її політичних лідерів спіткала вельми трагічна доля.

1. Воин свободной России. – 1917. – № 4. – 20 квіт. 2. *Грушевський М.* Спомины // Київ. – 1989. – № 8–11. – № 9. 3. *Грушевський М.* Спомины // Київ. – 1989. – № 8–11. – № 10. 4. Діло. – 1917. – Ч. 104. – 6 трав. 5. Діло. – 1917. – Ч. 146. – 24 черв. 6. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 44, од. зб. 450. 7. Киевская мысль. – 1917. – 6 квіт. Ч. 91. 8. Киевская мысль. – 1917. – № 146. – 14 черв. 9. *Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М.* Міхновський: постать на тлі епохи // УІЖ. – 1992. – № 9–11. 10. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 : У 3 т. – Прага, 1942. – Т. 1. 11. *Міхновський М.* Відносини до війни // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : Хрестомат. – Л., 1996. 12. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань (1917–1918). (Про що "історія мовчить") : У 2 т. – Торонто, 1970. – Т. 1. 13. Нова Рада. – 1917. – № 46. – 25 трав. 14. Последние новости. – 1917. – № 4403 (Утр.). – 25 берез. 15. Последние новости. – 1917. – № 4407 (Утр.). – 29 берез. 16. Последние новости. – 1917. – № 4507 (Утр.). – 31 трав. 17. Последние новости. – 1917. – № 4517 (Утр.). – 6 черв. 18. Последние новости. – 1917. – № 4521 (Утр.). –

8 черв. 19. Савченко Г.П. Діяльність Організаційного Українського Військового Комітету по створенню національних військових формувань у 1917 році // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. – Серія: історія. – 2001. – Вип. 57. 20. Сніп. – 1912. – Ч. 7, 12 лют. 21. Ф. 1235. Грушевські – історики, лінгвісти. – Оп. 1, од. зб. 642. Листи М. Міхновського –

М. Грушевському. Поч. 18 березня 1897 р. Зак. 10 грудня 1909 р. 22. Ф. 181. Єрастов С.І. Спогади про учасників революційного руху, діячів культури та науки. – Од. зб. 5. 23. Чикаленко Є. Щоденник. – Л., 1931.

Надійшла до редколегії 27.02.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР В 1944–1950-Х РОКАХ

Розглянуто механізми державного регулювання міграційних процесів у західному регіоні України.

The article deals with the analysis of mechanism of state regulation of migration processes at the western region of Ukraine.

У післявоєнний період у процесі утвердження на західноукраїнських землях радянських політичних і соціально-економічних відносин важливу роль відігравав державний механізм регулювання людських трудових ресурсів. Централізована плановість командної економіки дозволяла маніпулювати та перерозподіляти не тільки матеріальні, а й людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, з області в область, з галузі в галузь.

Процес викачування трудових ресурсів із західних областей України частково знайшов своє відображення у вітчизняній історіографії. Деякі аспекти даної проблеми висвітлені в монографії Б. Яроша [16]. Вплив суспільно-політичного розвитку на демографічні процеси розкрито в дослідженні В. Ткачука [2]. Масштабність і значимість примусового доселення вихідцями із західних областей Півдня України розглядаються в кандидатській дисертації Т. Пронь [1]. Разом з тим, весь спектр примусового залучення трудових ресурсів регіону для роботи на промислових об'єктах, у сільському господарстві різних територій СРСР висвітлений лише фрагментарно.

Незважаючи на те, що західні області УРСР порівняно із східними регіонами в економічному й демографічному плані постраждали в роки війни набагато більше, органи влади вже в перші місяці після визволення території регіону від німецьких окупантів розпочали масову мобілізацію працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей СРСР. Так, уже на кінець травня 1944 р. з Волинської обл. примусово мобілізовано 216 чол., з них осіб польської національності – 141. З Ровенської обл. для роботи в промисловості східних областей було мобілізовано 1816 чол., у тому числі 640 поляків, з них жінок – 400. Крім цього, у червні 1944 р. з обох областей шляхом масового набору відправлено 2214 чол. в Челябінську і Свердловську обл. [3].

Якщо у воєнні роки мобілізаційні заходи з набору робочої сили проводилися Державним комітетом Оборони, то, починаючи з 1946 р., уся робота в цьому плані покладалася на новостворене міністерство трудових резервів СРСР, що мало республіканські й обласні управління. Зважаючи на гостру потребу робочої сили в промислових районах країни, Рада Міністрів СРСР приймає спеціальну постанову "Про порядок проведення організаційного набору робітників", за якою зобов'язала не тільки республіканські, обласні і районні партійно-радянські органи влади, а й голів сільських рад, колгоспів сприяти справі організованого набору.

Важливим джерелом забезпечення СРСР робочою силою вважалися західні області України: вища, порівняно з іншими регіонами, густина сільського населення, значний відсоток індивідуальних господарств, слабо розвинена промисловість. Викачування робочої сили із західного регіону УРСР переслідувало і політичні мотиви: розшарувати місцеве населення, відвернути частину його (особливо молодь) від національно-патріотичних устремлень, позбавити ряди УПА поповнення. У період з 1946 по 1949 рр. методом організа-

ційного набору [6, с. 1] в промисловість східних областей СРСР було направлено: Волинська обл. – 3093 чол., Дрогобицька – 2026, Львівська – 16882, Ровенська – 4136, Станіславська – 14615, Тернопільська – 2072, Чернівецька обл. – 5272, усього – 47003 чол.

Літом-осінню 1944 р. у всіх визволених регіонах розгорнулася пропагандистська й організаційна робота з мобілізації трудових і матеріальних ресурсів на відбудову вугільної промисловості Донбасу. Сторінки обласних і районних газет пістрявіли заголовками – "Ми відродимо тебе, наш рідний Донбас", "Селяни Ровенщини – рідному Добасу", "Львівщина – Донбасу", "Приймай, Донбас, прикарпатський ліс" тощо. По областях, за кожним районом у порядку шефської допомоги були закріплені конкретні шахти. Із сіл Осторожецького р-ну Ровенської обл. у липні 1944 р. для роботи на шахті № 14 тресту "Зуевантрацит" були відправлені 234 чол., послані продукти. 200 юнаків і дівчат Дубнівського р-ну поїхали працювати на шахти Донбасу. Крім цього, із сіл району було зібрано і відправлено в січні 1945 р. 9,5 т зерна, 7 т картоплі, 7 коней [15, с. 31–33].

Для відбудови Донецьких шахт не по-господарськи, безжалісно вирізувалися західноукраїнські ліси. У Карпатах і на Поліссі з новоутворених 50 великих лісопрокомбінатів вивезення лісу у перші повоєнні роки досягло 11,2 млн м³ (з 15,3 млн м³ по республіці в цілому). У хижацькому винищенні західноукраїнських лісів важливу роль відіграв не тільки економічний, а й політичний чинник. Саме у лісових масивах регіону активно діяли збройні загони УПА.

Якщо у 1944–1948 рр. набір робочої сили здійснювався через мобілізацію індивідуальних осіб, то з початком 1949 р. впроваджується практика дозаселення східних регіонів СРСР цілими сім'ями і колгоспами. Географію переселень характеризували назви партійно-урядових постанов, прийнятих у 1949–1953 рр.: про переселення колгоспників й одноосібних селян у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР, про переселення в Карело-Фінську РСР, про переселення в колгоспи Кримської обл. (до 1954 р. Кримська обл. входила до складу РРФСР), про переселення на Камчатку, Приморський і Хабаровський краї, про переселення в Ростовську обл., про переселення в Архангельську й Актюбінську обл. Усього за цей період було прийнято більше десяти постанов. Крім вищезазначених країв й областей, вони визначали доприселення в Єврейську автономну обл., Бурят-Монгольську АРСР, Сахалінську, Іркутську, Грозненську, Сталінградську й Амурську обл. РРФСР.

Переселення в південний регіон УРСР, а саме в Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську обл. було викликано низкою факторів: катастрофічні демографічні втрати населення регіону в міжвоєнний період радянського владарювання та воєнне лихоліття автоматично визначили його статус як трудонедостатнього; багатотисячні втрати населення від голоду 1946–1947 рр., неефективність державної політики в